

ДИЗАЙН ГНУТИХ МЕБЛІВ В ЗАКАРПАТТІ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЬ. КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Мільчевич С.І., старший викладач, кафедра “Дизайн та основи архітектури”
Національний університет “Львівська Політехніка” Інститут архітектури

Анотація. В статті розглянуто культурно-історичний аспект розвитку дизайну гнутих меблів в Закарпатті в останній третині ХІХ- першій половині ХХ століття.

Ключові слова: дизайн, гнуті меблі, промисловість, історія.

Аннотация. Мильчевич С.И. Дизайн гнутой мебели в Закарпатье в последней трети ХІХ – первой половине ХХ веков. Культурно-исторический аспект. В статье рассмотрен культурно-исторический аспект развития дизайна гнутой мебели в Закарпатье в последней трети ХІХ – первой половине ХХ века.

Ключевые слова: дизайн, гнутая мебель, промышленность, история.

Annotation. Milchevich S.I. Design of the bent furniture in Transcarpathia in the last third ХІХ – the first half ХХ ages. Cultural-historical aspect. In this article are researched the cultural and historical aspects of development of the bentwood furniture in Transcarpathia in the last third of ХІХ-the beginning of the ХХ century.

Key words: design, bentwood furniture, industry, history.

Постановка проблеми. Визначення закономірностей та особливостей розвитку дизайну гнутих меблів в Закарпатті в останній третині XIX – першій половині XX століть не можливе без дослідження його культурно-історичного аспекту. В даному дослідженні під культурно – історичним аспектом мається на увазі процеси трансформації матеріальної бази дизайну гнутих меблів в часовому вимірі та пов'язані з цим зміни дизайну виробів. Адже саме історичні події та економічні процеси радикальним чином впливали на дизайн гнутих меблів як в центральній та центрально-східній Європі загалом, так і в Закарпатті зокрема.

Аналіз останніх досліджень. Дизайн гнутих меблів є відносно дослідженою темою. Однак в Європейському мистецтвознавстві стан дослідженості проблеми є значно кращим ніж в Україні. Серед найвизначніших закордонних дослідників слід назвати Їжі Угліжа, Ярослава Ванека (Чехія), Гельмута В. Лонга, Вольфганга Тільмана (Австрія). В Україні у своїх працях торкалися теми дизайну гнутих меблів В. Даниленко, С. Шумега, С. Мигаль. Особливо не дослідженим залишається його регіональний аспект. На жаль, дизайн гнутих меблів в Закарпатті і на сьогодні залишається майже не вивченим. А між тим гнуті меблі в минулому були доволі потужним явищем в матеріальній культурі краю.

Метою даного дослідження є визначення культурно-історичної складової розвитку дизайну гнутих меблів в Закарпатті в останній третині XIX – першій половині XX століть.

Стаття виконана за планом НДР Національного університету “Львівська Політехніка”.

Результати дослідження. Європейський дизайн гнутих меблів в особі крупних, середніх та дрібних його виробників був відповіддю на нові віяння в соціально-політичному житті Австро-Угорщини. Революційні події середини XIX століття спонукали до громадської активності велику частину суспільства. Як наслідок традиційні громадські приміщення набули нової функції. В кав'ярнях кипіло громадське та політичне життя імперії та її національних околиць, до яких в той час належало й Закарпаття. Гнуті меблі дозволяли легко пересуватись, вільно повертатись разом з людиною, сидіти в будь якому положенні. Новою мовою формування стало легкість, компактність, мобільність, простота [1, 169].

Після закінчення у 1869 році терміну дії патенту, який надавав Міхаелю Тонету виключне право на виробництво гнутих меблів з'явилося багато його послідовників на території Європейського континенту. Зокрема у центральній Європі – це в першу чергу найбільший його конкурент “Jakob&Josef Kohn” (Австрія) та ціла низка фірм середнього рівня на зразок “Dielna na naradie Turcansky svaty Matin” (Словаччина) чи “DG Fischel Sohne” та “LA Bernkop” (Чехія). Крім того існували багато дрібних виробництв, які не мали власного маркування, через це назви їх не збереглись [2, 9].

Не залишилось осторонь цих процесів і Закарпаття, територію якого складали у той час чотири комітати (територіальні одиниці) Угорщини (Унг, Берег, Угоча та Мараморш), які входили в Угорську частину дуалістичної імперії. Так у 1884 році віденським підприємцем Ізідором Гутманом була заснована Ужгородська фабрика гнутих меблів „Hutmann”. Після перетворення на акціонерне товариство

офіційна назва підприємства звучала: “Ungvarer Mobelfabriks – Aktiengesellschaft” (Ужгородська фабрика гнутих меблів, акціонерне товариство).

З 1907 року це підприємство входить до акціонерного товариства угорських фабрик гнутих меблів “Mundus”, а з 1924 року вже разом з синдикатом “Mundus” входить до холдингу “Thonet-Mundus”. З часу заснування в Закарпатті меблевої фабрики дизайн гнутих меблів став найпомітнішим явищем в промисловому дизайні краю у згаданий період. [3, 59].

Важливим фактором, що сприяв піднесенню технологічного, конструктивного, та художньо-стильового рівня гнутих меблів Ужгородської фабрики до кращих Європейських взірців було те, що управління підприємства з часу його заснування й до 1907 року знаходилося у Відні. Однак порівняльний аналіз каталогу Ужгородської меблевої фабрики за 1900 рік [4] з каталогами двох найбільших виробників гнутих меблів того часу “Gebruder Thonet” [5] та “Jakob&Josef Kohn” [6] свідчить, що значна кількість моделей меблів розроблялись місцевими дизайнерами.

На початку ХХ-го століття при Ужгородській фабриці гнутих меблів працювало три філіали: у Перечині, Порошкові і Зарічеві (населені пункти Перечинського району), а також дві лісопилні – у селах Гунковиця та Корчово (сьогодні – територія Словаччини). З часу створення заводу у його підпорядкуванні був і дворамний паровий лісопилний завод, що діяв в Ужгороді ще з 1869 року [7, 221].

Ужгородська фабрика гнутих меблів мала надзвичайно розгалужену мережу збуту готової продукції як часів Австро-Угорщини, так і в Чехословацький період. Як засвідчують дані історичної довідки, що зберігаються в музеї колишнього Ужгородського ФМК, у 1902 році склади готової продукції були в Александрії, Амстердамі, Будапешті, Берліні, Брюсселі, Генуї, Дюссельдорфі, Копенгагені, Каїрі, Лондоні, Неаполі, Тунісі. У 1928 році продукція фабрики вивозилась на ринки до США, Канади, Південної Америки, Єгипту, частково в Німеччину і Францію. Однак так званий міжвоєнний період (1918-1939 роки) характеризується спадом, який був типовим для Європейської індустрії гнутих меблів, що пояснюється економічною кризою після першої світової війни, а з початку 30-х років – світовою економічною кризою надвиробництва [8,78].

Основним видом продукції заводу стали гнуті і вишлі, серед яких переважали стільці, канали та банкетки, столи, крісла-гойдалки, вішалки, підставки різного побутового призначення. Після Першої світової війни почали випускати комплекти меблів для обладнання приміщень громадського призначення: кінотеатрів та закладів громадського харчування. Значення дизайну Ужгородської фабрики з часу заснування й до 1907 року (рік входження в синдикат “Mundus”) і до сьогодні не оцінене дослідниками належним чином. Адже саме в цей період фабрика мала свій власний стиль, що відрізняв її серед інших виробників. Цей факт засвідчив у своїх дослідженнях один з провідних Європейських “тонетологів”, чеський науковець Їжі Угліж [9,30]. В цей період Ужгородська меблева фабрика входила в п’ятірку виробників в Європі, які мали власний дизайн. До них крім та “Gebruder

Thonet” та “Jakob&Josef Kohn” належали також “Dielna na naradie Turcansky svaty Matin” та “DG Fischel Sohne”. Натомість десятки середніх і дрібних виробників Європи займалися виключно копіюванням Тонета.

Організація та технологія виробництва тут принципово відрізнялись від ремісничих чи мануфактурних форм, оскільки виробництво було спрямоване на масовий випуск серійних меблів. Були впроваджені революційні на той час методи серійного проектування та дизайн-програмування, коли за рахунок стандартизації та типізації, комбінаторного поєднання стандартних типоелементів, з одних і тих самих деталей створювались різні типи виробів [10,42]. Однак, на відміну від Тонета, інваріантність форм виробів Ужгородської фабрики досягалась до 1907 року не тільки згаданими засобами, але й ремісничими прийомами: різними варіаціями декоративних оздоблень тих самих комплектів виробів. Поясненням цьому факту є як велика кількість дешевої та відносно кваліфікованої робочої сили, так і загальний стан естетичних уподобань значної частини суспільства в межах Австро-Угорщини та за кордоном. Загалом дизайну гнутих меблів фабрики цього періоду притаманна велика кількість оздоблень: фігурного точення несучих елементів конструкції, плоскої різьби та різьблених декоративних накладок а також надмірна пишність гнутих деталей. Взірці комплектів меблів з дизайн-програми фабрики цього періоду показані на рис. 1.

З часу входження фабрики в підприємство “Mundus” стандартизація й типізація набирає масштабу в межах цілого синдикату. Відповідно після

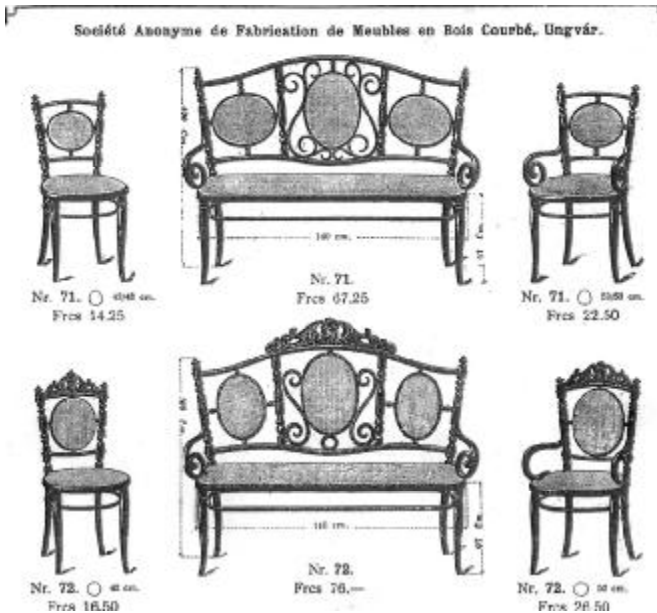

Рис.1 Комплекти меблів з дизайн-програми Ужгородської фабрики гнутих меблів періоду незалежності. 1900 рік

поглинення фірмою “Mundus-Kohn” “Gebruder Thonet” відбулись ті самі процеси в межах цілого холдингу. Це в свою чергу радикально вплинуло на дизайн виробів. З цього часу власний дизайн замінюється дизайн – програмами “Jakob&Josef Kohn” та “Gebruder Thonet”. Потрібно додати, що фабрика займалась виготовленням комплектів меблів з дизайн-програми Тонета і в період незалежності. Для розуміння цього факту слід пам’ятати, що на той час ще не було законів про охорону авторських прав, тож так чинили переважна більшість середніх та дрібних виробників. Дуже часто вони не цурались навіть присвоювати цим копіям ті самі номери, що й у каталогах Тонета. Що ж стосується дизайну виробів фабрики періоду входження в холдинг, то загалом йому притаманно зведення трьох дизайн-програм (“Mundus”, “Jakob&Josef Kohn” та “Gebruder Thonet”), що створило враження розширення асортименту. Внаслідок цього іноді комплекти створювались доволі еkleктично-з виробів різних дизайнерів. На рис. 2 показані комплекти меблів з дизайн-програми Ужгородської фабрики періоду входження в холдинг “Thonet -Mundus”.

Меблі Ужгородської фабрики експонуються на загальнодержавних торгово-промислових виставках у Відні а також на міжнародних промислових виставках в Сіднеї (1889), Мельбурні (1890), Парижі (1900). На останній з перерахованих виставок продукція заводу була відзначена золотою медаллю [11,1]. При цьому дуже важливо, що золоту медаль отримав дизайн підприємства періоду незалежності. Це в свою чергу є ще одним підтвердженням самобутності

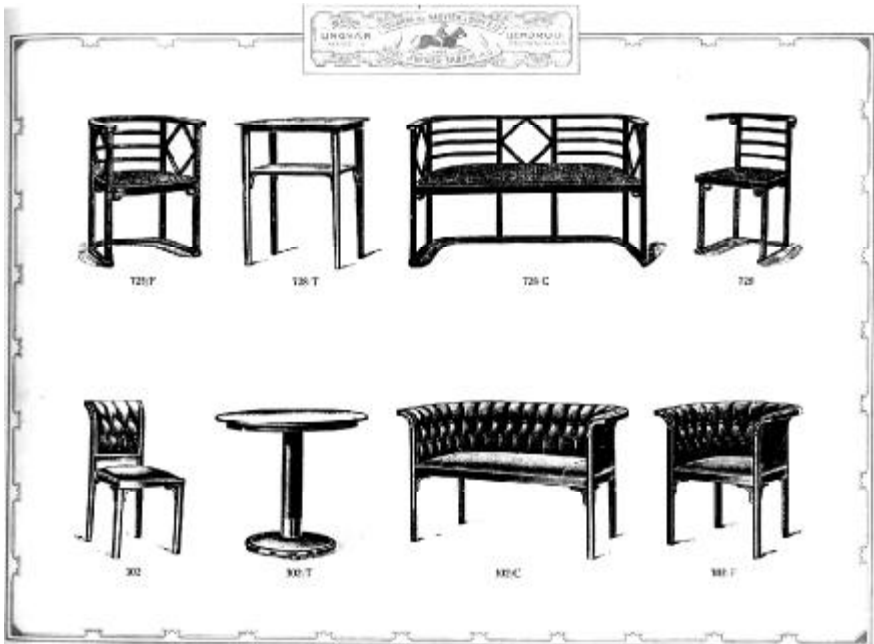

Рис.2 Комплекти меблів з дизайн-програми Ужгородської фабрики періоду входження в холдинг “Thonet -Mundus” 1928 рік.

Закарпатського дизайну гнутих меблів на зламі століть. Участь у виставках демонструвала нові дизайнерські і технічні досягнення підприємства, сприяла розширенню виробництва та збільшенню кількості працюючих.

З економічної точки зору процеси у виробництві гнутих меблів в Закарпатті були типовими для центральної Європи. Розширений аналіз процесів у фірмах, до складу яких входила Ужгородська меблева фабрика дозволяє побачити її діяльність у ширшому – загальноєвропейському контексті. Цього ширшого контексту фабрика починає набирати з часу входження до синдикату “Mundus”. Засновником цього об’єднання фабрик був Леопольд Пілзер, підприємець з Галичини. Це в свою чергу свідчить про те, що не зважаючи на політичний дуалізм в Австро-Угорщині та зусилля, які влада Угорщини докладала для економічного відокремлення Транслейтанії від Цислейтанії після 1861 року, економіка залишалась до певної міри інтегрованою. Пілзер був людиною надзвичайно здібною, талановитим організатором, вмів відрізнити важливе від другорядного, мислити раціонально. В боротьбі з конкурентами він відзначався безкомпромісністю та безжальністю. Підприємець зумів з середніх фірм створити меблярську імперію світового рівня. У Австрійській частині Австро-Угорщини у синдикату було шість засновників. Водночас у 1907 році Пілзером у Будапешті була заснована фірма “Mundus, Aktiengesellschaft der vereinigten ungarischen Bugholzmobelfabriken”. Разом з п’ятьма іншими фірмами (Johann Weitzer A.G. Arad, UNA Holzindustrie- Aktiengesellschaft Fiume, Josias Eissler&Sohne Kosice, Fiumaner Mobelfabrik Aktiengesellschaft Fiume, Harnisch& Co.Banska Bystrice) засновником Малярського Мундусу була й Ужгородська фабрика гнутих меблів – “Ungvarer Mobelfabriks-Aktiengesellschaft” [3,55]. Показовим є те, що чотири з перерахованих підприємств, включно з Ужгородським належали до Карпатського регіону (близькість до сировини). З огляду на те, що Австро-Угорщина після Першої світової війни розвалилась на кілька держав, заснування Малярського Мундусу було вдалим підприємницьким кроком. Виникнення обох фірм через злучення декількох малих підприємств, до того часу локального значення, було акцією проти двох найбільших конкурентів в Австро-Угорщині – “Gebruder Thonet” та “Jakob&Josef Kohn”. З іншого боку це зовсім не означало пряму конфронтацію, швидше навпаки – ще задовго до Першої світової війни Пілзер заключив з ними кілька угод. Найголовніші з них – “Кредитне товариство австрійського та малярського Мундусу”, та експортний картель “Thonet -Kohn-Mundus”. Тут потрібно зазначити, що на той час ще не існували антимонопольні закони. У 1912 році відбувається наступна важлива подія – “Mundus” поглинає другого за значенням Європейського виробника гнутих меблів фірму “Jakob&Josef Kohn”. Як результат Ужгородська меблева фабрика, об’єднана з іншими виробниками, почала відігравати помітну роль на Європейському ринку гнутих меблів.

Таким чином цей підприємець своїми економічними кроками радикально впливав не тільки на дизайн Ужгородської фабрики, а й на загальноєвропейський процес в дизайні гнутих меблів. Це завдяки йому відбувається стандартизація й типізація в підприємствах, що створили концерн “Mundus”, а пізніше

відбувається злиття виробничих програм концерну з “Jakob&Josef Kohn” та “Gebruder Thonet”. З 1907 року в Ужгороді, як вже було зазначено вище, вже тільки продукують дизайн Тонета та архітекторів Віденської сецесії, які відомі своєю співпрацею з “Jakob&Josef Kohn”.

Негативний вплив на розвиток як Ужгородської меблевої фабрики, так і товариства “Mundus” в цілому мала Перша світова війна. Багато робітників було призвано до лав Австро-Угорської армії. На фабриці в основному працювали жінки та діти. Замовлень на виробництво меблів було дедалі менше. Натомість фабрика була змушена виконувати військові замовлення – коробки для боєприпасів, приклади для рушниць. Стосовно гнутих виробів, ймовірно, що як і “Gebruder Thonet”, підприємство виробляло носилки для поранених та дуги під тенти для возів. Проблема полягала в тому, що держава проплачувала свої замовлення з великими запізненнями, а протягом останнього року війни не платила зовсім. Держава також вимагала від підприємств купівлю військових облигацій, які після поразки Австро-Угорщини у війні звичайно ж ніхто не сплачував [12,90].

Після завершення війни підприємства концерну “Mundus” опинились у різних державах, що виникли на руїнах Австро-Угорщини (Чехословаччина, Угорщина, Австрія). На додаток на теренах бувшої імперії панував господарський хаос, що також не сприяв налагодженню виробництва. Збуту не було через ту просту причину, що європейці не мали грошей на меблі [12, 119].

Ужгородська фабрика гнутих меблів, що належала Мундусу, до 1920 року взагалі не працювала. У згаданому році її перебрало Ужгородське електричне акціонерне товариство, що дозволило запустити виробництво, на якому працювало 250 робітників, які виробляли щодня 250 штук гнутих меблів та 2000 штук дуг [7, 222]. У 1924 році фабрика знову перейшла у власність Леопольда Пілзера. Цьому факту передували значні події в Європейській промисловості гнутих меблів, на яких слід зупинитись детальніше. У повоєнний період найпотужніший виробник гнутих меблів – “Gebruder Thonet” опинився у дуже скрутній економічній ситуації. Натомість вже згаданий конкурент “Jakob&Josef Kohn” ще перед війною з’єднався з синдикатом “Mundus”, що дозволило йому краще пережити післявоєнний хаос. Тож актуальним стало злиття двох підприємств та трьох брендів – “Gebruder Thonet” та “Mundus- Kohn”. Підприємства, що зливались, були величезними виробництвами з довгорічними традиціями, на яких перед війною працювало понад 20 000 робітників. Через те, що переважна більшість фірм, що виробляли гнуті меблі, як вже було зазначено, опинились поза межами Австрії, Леопольд Пілзер перетворив в першу чергу свій “Mundus” в транснаціональну корпорацію. До цих дій його спонукали закони нових держав, на території яких опинились його виробництва. Зокрема в Чехословаччині, закон, який запровадив міністр Рашін, зобов’язував підприємства, що працювали на території країни, мати свої головні офіси в державі. Через це в 1919 році “Mundus-Kohn” та “Gebruder Thonet” переїздить до Чеського Тешина та Брно. Більшість членів наглядових рад мусіла мати Чехословацьке громадянство та постійне місце проживання в країні. Вищезгадана подія – злиття двох найбільших конкурентів в єдиний холдинг відбулась у 1924 році.

У новоутворений холдинг “Thonet – Mundus” увійшла й Ужгородська меблева фабрика, як один із засновників компанії “Mundus” [3, 119].

Той факт, що і після злиття в єдиний холдинг кожна з фірм далі при виробництві жила свій власний бренд пояснює назву ужгородської фабрики після входження до холдингу – “Uzhorodska tovarna na nabytek a duharna A. S.” Логотипу “Thonet- Mundus” взагалі не існувало.

Перший спільний каталог фірми вийшов у спільному вигляді для всіх трьох підприємств концерну у 1928 році. Цей каталог має тотожний обсяг і відрізняється тільки обгортками, тобто логотипами на титульних листах. Він має Мундусівський тип номерування моделей. Не зважаючи на те, що він нараховує 653 моделі, це не є показником розвитку фірми. Каталог включає в себе як суто Тонетівську продукцію, так і окремі моделі Конівські і в меншій мірі моделі Мундусу. Моделей виключно мундусівських було мало, тому що більшість моделей була просто зкопійована від Тонета й Кона. Тобто три виробничі програми були зкорочені і з’єднані в одну. Таким чином, як вже було зазначено вище, створилось враження розширення асортименту [12, 92]. В цей період, судячи з номенклатури виробів Ужгородської фабрики, в Ужгороді також відбулося злиття трьох меблевих програм. Значно розширився асортимент канцелярських та гвинтових крісел. Номенклатура виробів була зменшена з огляду на падіння попиту до економічно обгрунтованої кількості. Однак знизилась і загальна якість продукції порівняно з “Gebruder Thonet”. В цілому холдингу був заведений нижчий стандарт якості Мундусу. Це не означало падіння кваліфікації робітників, але зниження технологічних вимог. Менеджмент намагався досягнути економічного ефекту зниженням норм часу, потрібного на ті чи інші операції та економією матеріалу. Наприклад деякі бічні з’єднання почали монтуватись тільки двома шурупами замість чотирьох, як це було прийнято у Тонета. Ці з’єднання вже не накладались на верхню площину рами сидіння, а на бокову. Таким чином технологічна операція фігурною фрезою була спрощена. Шурупи вже за невеликими винятками не запускались глибоко, а потім їх головки забивались дерев’яними коликми, а використовувались зовнішні шурупи з напівкруглою головкою [3, 97]. Саме такий спосіб кріплення використовувався в взірцях продукції Ужгородської фабрики у 20-30х роках ХХ століття. З каталогу зникло декілька перших сторінок з можливістю варіацій базових моделей. Ще одна виразна деталь погіршення економічної ситуації – відсутність у каталозі цін. Каталог Ужгородської фабрики за 1900 рік чітко вказує під кожною моделлю її ціну. Однак у каталозі виданому у 20-х роках уже цін не має. Ціни вказувались у спеціальних цінниках, що друкувались окремо. Це означає, що хоча Чехословаччина й була острівцем стабільності на фоні повоєнної гіперінфляції в Угорщині чи Німеччині, ціни постійно змінювались.

Шляхи Ужгородської меблевої фабрики й холдингу “Thonet- Mundus” розходяться після Другої світової війни. Після приєднання Закарпаття до Радянської України на базі підприємства створюється фанерно-меблевий комбінат, який виготовляє корпусні меблі.

Висновки

Тільки побіжний аналіз культурно-історичного аспекту дизайну гнутих меблів в Закарпатті в останній третині XIX- першій половині XX століть дозволяє зробити ряд висновків.

1. Ужгородська фабрика гнутих меблів від часу свого заснування й до 1907 року була одним з п'ятьох виробників в Європі, що мали власний дизайн. Цей факт, до цього часу не відомий українським дослідникам, змушує по новому оцінити її місце в Європейському процесі становлення дизайну гнутих меблів.

2. Дизайн гнутих меблів в Закарпатті в досліджуваний період мав місцеве коріння в період з 1882 до 1907 року. З 1907 по 1939 роки Ужгородська меблева фабрика вже здебільшого тільки продукувала дизайн – програми “Gebruder Thonet” та “Jakob&Josef Kohn”. В подальшому, після входження в холдинг “Thonet- Mundus” продукувався тільки дизайн найпопулярніших моделей, що пройшли випробування часом, одночасно на відбір моделей виробів жорстко впливав економічний фактор (падіння попиту).

3. Ужгородська фабрика гнутих меблів як виробник пройшла всі етапи становлення матеріальної бази дизайну гнутих меблів, характерні для центральної Європи в кінці XIX на початку XX століття. В адміністративній площині вона пройшла шлях від незалежних виробництв середнього рівня на зразок “LA Bernkor” чи “Dielna na paradije Turcansky svaty Matin” з копіювання Тонета та водночас зі своїм власним дизайном, до входження в синдикат “Mundus” з поступовою стандартизацією й типізацією продукції і як фінал – перехід до транснаціональної корпорації з компанією “Gebruder Thonet”, що однак, парадоксально не стало причиною піднесення технологічного рівня виробів.

4. На загальній історії розвитку Ужгородської меблевої фабрики є підтвердженням тези деяких дослідників, зокрема Ярослава Ванека (Чехія) про те, що дизайн гнутих меблів в Європі можна умовно розділити на два періоди: період формотворчих знахідок та технологічних інновацій та період фінансових спекуляцій та картельних монополій.

5. Історичний аспект дизайну гнутих меблів в Закарпатті стане важливим підґрунтям для подальшого його дослідження, зокрема художньо-стильових особливостей та дизайн програми.

Література:

1. Даниленко В. Дизайн. Підручник. – Харків: ХДАДМ, 2003. – 320 с.
2. Uhlř J. Konec Thonetova privilegia. //Valassko №1, Vsetin, 2004. – с.8-10.
3. Uhlř J. Thonet : Porýnı – Vıdeň – Morava katalogy vřstav. – Olomouc, 2001. – 195 с.
4. Каталог “Ungarische bugholzmobel um 1900. Katalog der Ungvarer Mobelfabriks-Aktien-Gesellschaft”. – Munchen, 1983.-78 с.
5. Каталог “ Thonet bentwood & other furniture. The 1904 illustrated catalogue”. – New-Jork, 1980. – 158 с.
6. Каталог “ Jacob & Josef Kohn: Bugholzmobel : der Katalog von 1916”. – Munchen, 1982. – 120 с.
7. Kraft J. Prumyslove podniky Uzgoroda. //Technicka prace v zemi Poskarpatoruskei. – Uzgorod, 1933.-с.221-223.
8. Мільчевич С., Мигаль С. Передумови становлення дизайну меблів в Закарпатті в другій половині XIX – першій половині XX століття. Вісник ХДАДМ №7 – Харків, 2007.-с.73-81.

9. Uhlíř J. Souhra estetiky a konstrukce v Thonetově nábytku. //Valassko. – №1 Vsetín, 2002. – с.29-31.
10. Мигаль С. Проектування меблів: Навч. Посібник. – Львів: Світ, 1999. – 214 с.
11. Каталог “Uzhorodska tovarna na nabytek a dyharna A.S. – Ужгород, 1928. – 35 с.
12. Uhlíř Jiří Semper Sursum. Jakob & Josef Kohn. – Olomouc, 2003. – 145 с.

Надійшла до редакції 11.11.2008